

«Όταν πεθάνω να με θάψετε στο
χωριό»: Η μετακομιδή οστών ως μορφή
επαναπατριsmού των Ελλήνων πολιτικών
προσφύγων από την Τσεχοσλοβακία

Γεωργία Σαρικούδη

Neograeca Bohemica | 15 | 2015 | 47-64 |

**“When I Die You Should Bury Me in My Hometown”:
The Transport of Bones as a Form of Repatriation for Greek
Political Refugees from the Czechoslovakia**

By the end of the Greek Civil War (1946–1949), about 50,000 Greeks had fled to Eastern Europe. The complex conditions of this massive exodus have been thoroughly discussed by historians and social scientists. However, much less is known about the conditions under which a large number of political refugees eventually returned to Greece. The few available studies on the repatriation of such refugees have shown that returning home was a more complicated and demanding process than adjusting to a “host” country. Repatriation was the primary desire of the majority of Greek refugees. However, as the years in Czechoslovakia passed, the hopes of free repatriation diminished. What the refugees were most fearful of was dying in a foreign country, away from their homeland and relatives, something they considered to be a “double death”. Thus, some refugees expressed a “last wish” that at least their bones would be taken back home. The work I present here concerns the difficulties that this kind of repatriation faced. I attend to the meanings as well as the hopes and fears attached to the notion of “home” as a place of origin to which one yearns to return.

Keywords

Political refugees, death, bones’ transfer, Czechoslovakia

Το κείμενο είναι τμήμα από τη διδακτορική διατριβή μου *Όψεις της ζωής των Ελλήνων στην Τσεχία (πρώην Τσεχοσλοβακία): μια ανθρωπολογική προσέγγιση και στηρίζεται σε ένα σώμα προφορικών μαρτυριών Ελλήνων προσφύγων και των απογόνων τους που ζουν στην Τσεχία ή έχουν επαναπατριστεί στην Ελλάδα. Οι συνεντεύξεις (τις οποίες συνέλεξα κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνάς της στην Τσεχία το 2010–2011) αφορούσαν στη ζωή στην Τσεχοσλοβακία (και μετέπειτα Τσεχία), στις σχέσεις τους με τους ντόπιους, καθώς και μεταξύ τους όπως και στο ενδεχόμενο επιστροφής στην Ελλάδα.*

Είναι γλυκός ο θάνατος μόνον όταν κοιμώμεθα εις την πατρίδα.

Ανδρέας Κάλβος, Ωδή Πρώτη: Ο Φιλόπατρις

Εισαγωγή

Το τέλος του ελληνικού Εμφυλίου (1946–1949) σηματοδότησε και τον εκπατρισμό 50.000 προσφύγων που κατέφυγαν στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Από αυτούς περίπου 12.000 εγκαταστάθηκαν στα εδάφη της Τσεχοσλοβακίας. Η επιστροφή στην πατρίδα ήταν ασίγηστος πόθος των περισσότερων προσφύγων. Ωστόσο, καθώς τα χρόνια της παραμονής στην Τσεχοσλοβακία αυξάνονταν, οι ελπίδες για ελεύθερο επαναπατρισμό μειώνονταν. Αυτό που φόβιζε τους πρόσφυγες ήταν πως θα πεθάνουν στην ξένη χώρα, μακριά από τον τόπο τους και τους δικούς τους ανθρώπους, ενδεχόμενο που ισοδυναμούσε με «διπλό θάνατο». Έτσι ορισμένοι πρόσφυγες όρισαν ως τελευταία τους επιθυμία να μεταφερθούν τα οστά ή η στάχτη τους στην Ελλάδα. Σκοπός του άρθρου είναι να παρουσιάσει μια διαφορετική εκδοχή επαναπατρισμού των προσφύγων.

Πριν προχωρήσουμε, ωστόσο, στην εξέταση του κυρίως θέματος, είναι απαραίτητη μια συνοπτική αναφορά σε μελέτες για την πολιτική προσφυγιά και τον επαναπατρισμό, έτσι ώστε να γίνει κατανοητό το πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται και αυτή η θεματική.

Το ζήτημα της προσφυγιάς στη βιβλιογραφία

Αν και το ζήτημα του Εμφυλίου έχει αποτελέσει πεδίο διεξοδικής συζήτησης από ιστορικούς και πολιτικούς επιστήμονες, η ζωή στην πολιτική προσφυγιά ελάχιστα έχει απασχολήσει τους μελετητές. Μέχρι το 1980 οι μελέτες ήταν σχεδόν αποκλειστικά ιστοριογραφικές και αντιμετώπιζαν τον Εμφύλιο ως ιστορικό πολιτικό γεγονός. Μετά το 1990 άρχισε το ενδιαφέρον να μετατοπίζεται από τη διπλωματική και πολιτική ιστορία προς την τοπική και κοινωνική ιστορία.¹ Οι κοινωνικές αντιθέσεις, οι οικονομικές πρακτικές και οι πολιτισμικές διαφορές τοποθετούνται στο κέντρο της προσοχής των ερευνητών και θέματα όπως η μαύρη αγορά, ο δωσιλογισμός και η προσφυγιά συγκροτούν νέα ερευνητικά πεδία.

Για τις ελληνικές κοινότητες στην Ανατολική Ευρώπη υπάρχουν οι μελέτες του Γαβρίλη Λαμπάτου (Lambatos 2001) για την Τασκένδη, της Κατερίνας Τσέκου (Tseku 2010) για τη Βουλγαρία και του Νίκου Φωκά (Fokasz 2013) για την Ουγγαρία. Οι μελέτες αυτές περιγράφουν την εγκατάσταση των προσφύγων στη

1 Voglis - Tsilaga - Chandrinou - Charalambidis (2012: 10).

νέα χώρα, τις συνθήκες διαβίωσης και τις στρατηγικές επιβίωσης, όπως και τις σχέσεις τόσο μεταξύ τους όσο και με τους ντόπιους. Στα βιβλία του Λαμπάτου και της Τσέκου αυτό που αναδεικνύεται είναι ο αυστηρός έλεγχος που υφίσταντο οι πρόσφυγες από την κομματική οργάνωση. Ο Λαμπάτος εστιάζει στις πολιτικές διεργασίες και τις εντάσεις στο εσωτερικό της ελληνικής κοινότητας και σταματά την περιγραφή του στη διάσπαση του Κόμματος το 1956, ενώ η Τσέκου χρησιμοποιεί τις μαρτυρίες των προσφύγων για να περιγράψει την επιθυμία επιστροφής στην πατρίδα, τη νοσταλγία αλλά και το φόβο του νέου ξεριζωμού και φτάνει μέχρι το 1982.

Η πιο πρόσφατη μελέτη για την πολιτική προσφυγιά δημοσιεύτηκε το 2012 στα τσέχικα από τους Kateřina Králová, Konstantinos Tsivos κ.ά. Οι συγγραφείς εξετάζουν την ιστορία της ελληνικής κοινότητας στην Τσεχοσλοβακία από την άφιξη των προσφύγων στη χώρα μέχρι και σήμερα. Τα δώδεκα κεφάλαια του βιβλίου επικεντρώνονται στις μνήμες από την Ελλάδα και το ταξίδι από αυτήν, στις στρατηγικές επιβίωσης των προσφύγων, στην πολιτική τους ταυτότητα, στην κομματική διάσπαση και στον επαναπατρισμό τους. Αλλά και σε αυτό το βιβλίο η εικόνα της σύγχρονης κοινότητας περιγράφεται ελάχιστα, κυρίως μέσα από την αφήγηση ενός τρίτης γενιάς πρόσφυγα, ο οποίος εξηγεί πώς και αν υπάρχει η έννοια της εθνικής ταυτότητας στους απογόνους των προσφύγων.

Ωστόσο, ελάχιστα στοιχεία είναι γνωστά σχετικά με τις συνθήκες επιστροφής ενός μεγάλου αριθμού προσφύγων στην Ελλάδα. Οι λίγες διαθέσιμες μελέτες σχετικά με τον επαναπατρισμό προσφύγων μαρτυρούν πως η «επιστροφή στο σπίτι» μπορεί να είναι πιο περίπλοκη και επίπονη διαδικασία από την προσαρμογή στη χώρα υποδοχής.²

Επαναπατρισμός

Το 1974, με την πτώση της Χούντας των συνταγματαρχών, και ειδικότερα μετά την ψήφιση του νέου Συντάγματος τον Ιούνιο του 1975, που προέβλεπε την επανάκτηση της ιθαγένειας όσων την είχαν χάσει από το 1949 και έπειτα,³ πολλοί πρόσφυγες έσπευσαν να καταθέσουν αίτηση επαναπατρισμού.

Ωστόσο, ευκαιρία να επαναπατριστούν οι πρόσφυγες είχαν και νωρίτερα, όταν κατά το διάστημα 1953-1954 η κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή επέτρεψε την επιστροφή ορισμένων εξ αυτών. Σύμφωνα με τους Μητσόπουλο

2 Blackl (1992: 177).

3 Με το ψήφισμα ΛΖ' 7-12-1947 περί «αποστερήσεως της ελληνικής ιθαγένειας προσώπων δρώντων αντεθνικώς εις το εξωτερικόν» πολλοί πρόσφυγες είχαν χάσει την ελληνική ιθαγένεια και το δικαίωμα επιστροφής στην πατρίδα.

(Mitsopoulos 1979) και Hradečný (2007), τα άτομα που επέστρεψαν στην Ελλάδα το 1954 ήταν παιδιά, τα οποία είχαν αναζητήσει οι γονείς τους μέσω του Ερυθρού Σταυρού, αιχμάλωτοι στρατιώτες του ελληνικού στρατού, που είχαν οδηγηθεί εκτός συνόρων χωρίς τη θέλησή τους⁴ και τέλος, ηλικιωμένοι πρόσφυγες.

Οι πρόσφυγες συνέχισαν να στέλνουν αιτήσεις επιστροφής και μετά το 1954. Μάλιστα τη δεκαετία του 1960 παρατηρήθηκε αύξηση των αιτήσεων, ενώ περίπου χίλια άτομα επαναπατρίστηκαν.⁵ Όσοι ενδιαφέρονταν να επαναπατριστούν συμπλήρωναν μια αίτηση με τα στοιχεία τους (το Δελτίο Ατομικών Στοιχείων) και την υπέβαλαν στην Ελληνική Προξενική Αρχή, την Τοπική Αστυνομική Αρχή του τόπου καταγωγής τους και κυρίως στο Υπουργείο Δημόσιας Τάξης. Αν μία από τις παραπάνω αρχές αποφαινόταν αρνητικά, η αίτηση απορριπτόταν και θα έπρεπε ο πρόσφυγας να συντάξει εκ νέου αίτηση. Η κάθε αίτηση εξεταζόταν ξεχωριστά, ενώ άγιο αίτημα των πολιτικών προσφύγων ήταν να επιτραπεί ο ελεύθερος επαναπατρισμός, χωρίς να απαιτείται η χρονοβόρα εξέταση των αιτήσεών τους.⁶ Με την Ιδρυτική του Διακήρυξη το ΠΑΣΟΚ τάχτηκε υπέρ «της ελεύθερης επιστροφής των πολιτικών προσφύγων στην πατρίδα». Πράγματι, στα τέλη του 1982, ως κυβέρνηση, ψήφισε «τον ελεύθερο επαναπατρισμό των Ελλήνων το γένος που κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949) και λόγω αυτού κατέφυγαν σε ξένες χώρες ως πολιτικοί πρόσφυγες». Ωστόσο, η απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να περιορίσει το δικαίωμα του επαναπατρισμού μόνο στους «Έλληνες το γένος» πρόσφυγες δυσaráεστησε αρκετούς Σλαβομακεδόνες, οι οποίοι αποστασιοποιήθηκαν από τις ελληνικές κοινότητες και περιόρισαν τις σχέσεις τους με τους Έλληνες.

Αλλά και όσοι τελικά επαναπατρίστηκαν αντιλήφθηκαν πολύ γρήγορα πως η επιστροφή στον τόπο όσο και στους ανθρώπους δεν ήταν αυτό που προσδοκούσαν. Όπως διαπίστωσαν, μπορεί κανείς να γυρίσει πίσω στο χώρο, όχι όμως και στο χρόνο. Οι επαναπατρισθέντες επέστρεψαν στα μέρη που έζησαν, αλλά ανακάλυψαν πως σχεδόν τίποτε δεν ανταποκρινόταν στις αναμνήσεις τους. Σχεδόν όλοι οι πρόσφυγες της πρώτης γενιάς δυσκολεύτηκαν να αναγνωρίσουν την περιοχή στην οποία είχαν μεγαλώσει.

4 Το ζήτημα των αιχμαλώτων που μεταφέρθηκαν στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης δεν έχει αποτελέσει μέχρι στιγμής αντικείμενο μελέτης. Ο Hradečný στην έρευνά του για τους Έλληνες πρόσφυγες της Τσεχοσλοβακίας εντόπισε στα Εθνικά Αρχεία της Πράγας έναν φάκελο που αφορούσε μια ομάδα (200-300) αξιωματικών και οπλιτών του Εθνικού Στρατού που είχαν μεταφερθεί παρά τη θέλησή τους στην Τσεχοσλοβακία μαζί με τους υπόλοιπους πρόσφυγες. Περισσότερες πληροφορίες για το θέμα αυτό βλ. Hradečný (2007: 189-190) και Národní archiv, Praha (NAP) (Εθνικό Αρχείο, Πράγα), KSČ, ÚV, 100/3 (Κομμουνιστικό Κόμμα Τσεχοσλοβακίας - ΚΕ), κιβ. 140, φακ. 547, 2, σ. 136).

5 Marantzidis - Tsivos (2011: 148).

6 Sultania (2002: 46).

Το μεγαλύτερο πρόβλημα προσαρμογής το είχαν τα άτομα που γεννήθηκαν στην Τσεχοσλοβακία και είχαν σχηματίσει μια εικόνα για την Ελλάδα μέσα από εξιδανικευμένες περιγραφές των συγγενών, από τα βιβλία της ιστορίας και τους εορτασμούς εθνικών επετείων. Με τον ερχομό τους διαπίστωσαν πως η πατρίδα για την οποία τόσα είχαν ακούσει δεν είναι μόνο η ιστορία, η γεωγραφία και τα τραγούδια της, αλλά κάτι διαφορετικό, για το οποίο δεν τους είχε προετοιμάσει κανείς και στο οποίο καλούνταν να προσαρμοστούν. Το νέο περιβάλλον δημιούργησε σε αρκετούς ένα αίσθημα ανασφάλειας και φόβου για το μέλλον που το επέτειναν οι προκαταλήψεις και ο ανταγωνισμός των ντόπιων για τους πολιτικούς πρόσφυγες. Αλλά και οι σχέσεις τους με τους συγγενείς τους, με τους δικούς τους ανθρώπους, αυτούς στους οποίους ήθελαν να επιστρέψουν, ήταν σε αρκετές περιπτώσεις τραυματικές. Ζητήματα απλά, καθημερινά φανέρωναν το χάσμα ανάμεσα στους επαναπατρισθέντες και τους ντόπιους και οδηγούσαν τους πρώτους να περιχαράκωνονται περισσότερο στην εικόνα του ξένου.⁷

Μια άλλη μορφή επαναπατριsmού

Ορισμένοι από αυτούς που τελικά επέλεξαν ή αναγκάστηκαν να μείνουν μόνιμα πια στην Τσεχοσλοβακία, εξέφρασαν την επιθυμία να επιστρέψουν έστω και νεκροί στην Ελλάδα και φρόντιζαν για τη μετακομιδή των οστών ή της στάχτης τους. Η επιστροφή των οστών τους ήταν γι' αυτούς μια μορφή επανένωσης με τους συγγενείς και τον τόπο που είχαν αφήσει πίσω.

Αφορμή για μια τέτοια απόφαση στάθηκε για τους περισσότερους μια «τσέχικη» κηδεία που παρακολούθησαν. Η Ελπίδα, που είναι σήμερα 80 ετών και ζει στην Οστράβα, θυμάται πως μισό χρόνο μετά την εγκατάστασή της στο Γέσενικ παραβρέθηκε στην κηδεία μιας Τσέχας συναδέλφου της από το εργοστάσιο τόρνων. Την κοπέλα που είχε πεθάνει δεν την ήξερε καλά, γιατί δούλευε σε διαφορετικό τομέα, αλλά σκέφτηκε πως ήταν υποχρέωσή της να πάει για να τιμήσει «τη συνάδελφο και συντρόφισσα». Ήταν η πρώτη φορά που παρακολούθησε πολιτική κηδεία και όσα είδε εντυπώθηκαν στη μνήμη της:

Ήταν μια κηδεία αλλιώτικη απ' τις άλλες. Μπήκα σε μια αίθουσα, ούτε κεριά, ούτε κλάματα, ούτε τίποτα. Απόλυτη ησυχία. Λες και παρακολουθούσες παράσταση στο θέατρο και έπρεπε να κάνεις ησυχία. Είχε πάρα πολύ λίγο κόσμος. Περίμενα πως θα ήταν και κάποιοι από το εργοστάσιο, αλλά μόνο μια άλλη εργάτρια αναγνώρισα.

7 Για το ζήτημα του επαναπατριsmού βλ. Sarikudi (2015).

Στη μνήμη της Ελπίδας έχει εντυπωθεί η ηρεμία της μητέρας της νεκρής και το γεγονός πως σηκώθηκε και στάθηκε δίπλα στο κλειστό φέρετρο και μιλούσε για την αγάπη της κόρης της για τον σοσιαλισμό. Στο νεκροταφείο μόνο, τη στιγμή που το φέρετρο έμπαινε στη γη, η μητέρα και η μικρότερη αδερφή της κοπέλας ξέσπασαν σε κλάματα. Τίποτε από όσα είδε η Ελπίδα, δεν της θύμιζε τις κηδείες που είχε δει στο χωριό της.

Το ίδιο βράδυ, η Ελπίδα περιέγραψε την κηδεία στην αδερφή της και το μυαλό της πήγε στη δική της μητέρα στην Ελλάδα. Κοίταξε την αδερφή της, θυμήθηκε το γλέντι στο γάμο της στην Ελλάδα και το συνέκρινε με το δικό της γάμο, που έγινε χωρίς τους γονείς της, χωρίς συγγενείς, απλώς με μια υπογραφή στα γραφεία της κομματικής οργάνωσης στο Μπρνο. Εκείνη τη στιγμή, όπως μου είπε η ίδια, η Ελπίδα συνειδητοποίησε πως όσο ζούσαν στην Τσεχοσλοβακία, αν πέθαινε εκείνη ή η αδερφή της, δε θα υπήρχε κανένας συγγενής για να τους κάνει μια κηδεία σαν αυτές που γίνονται στην Ελλάδα:⁸ «Αφού κανείς δε με τραγούδησε στο γάμο μου, τουλάχιστον να με τραγουδήσει έτσι».

Η Ελπίδα συνέδεσε την ξενιτιά, το γάμο και το θάνατο· τρεις μεταβατικές καταστάσεις ή τρεις εκδοχές αποχωρισμού που, στην ελληνική δημοτική ποίηση και πιο συγκεκριμένα στα μοιρολόγια, αποτελούν συχνά μεταφορά η μια της άλλης.⁹ Κατά το Νικόλαο Πολίτη, άλλωστε, η ξενιτιά είναι αδερφή του θανάτου.¹⁰ Οι παρακάτω στίχοι από το μοιρολόι *Ο τάφος του ξένου* θυμίζουν την περιγραφή της κηδείας, στην οποία παραβρέθηκε η Ελπίδα αλλά και τις σκέψεις της για το φόβο του δικού της θανάτου στην ξενιτιά:

*Παρακαλώ σε μοίρα μου, να μη με ξενιτέψεις / κι αν λάχει και ξενιτευτώ,
θάνατο μη μου δώσεις, / γιατί είδανε τα μάτια μου τους ξένους πως τους θά-
φτουν, / χωρίς λιθάρι και κερί, χωρίς παπά και ψάλτη, / χωρίς λάδι στα μάτια
του, σε χέρισσο χωράφι.¹¹*

Οι κηδείες και μάλιστα στις κοινότητες προσφύγων είναι μια ευκαιρία για την επιτέλεση εθίμων της χώρας καταγωγής τους όπως επισημαίνει και η ιστορικός

8 Σύμφωνα με τις λαϊκές παραδόσεις και αντιλήψεις, οι τελετές για τον νεκρό βοηθούν την ψυχή του να οδηγηθεί στον άλλο κόσμο και να συγχωρεθούν οι αμαρτίες του. Danforth (1982: 47). Γενικά για τις ελληνικές νεκρικές τελετουργίες βλ. Meraklis (1984), Alexiou (2002). Ειδικότερα για συγκεκριμένες περιοχές βλ. Danforth (1982), Seremetaki (1994).

9 Danforth (1982: 75, 94).

10 Politis (1969: 195).

11 Passow (1860: 271).

των Θρησκειών, Gerdien Jonker.¹² Με βάση τα όσα ισχυρίζονται οι πληροφορητές μου, οι πρόσφυγες της πρώτης γενιάς επιθυμούσαν μια θρησκευτική κηδεία. Η επιθυμία αυτή φαινόταν παράξενη, ιδίως στην περίπτωση εκείνων που δήλωναν πως δεν πιστεύουν στο Θεό και δεν πήγαιναν στην εκκλησία. Όμως, η Eeva Reimers, που μελέτησε τα ταφικά έθιμα μειονοτήτων στη Σουηδία, υποστηρίζει πως η θρησκευτική κηδεία δε συνδέεται απαραίτητα με τη θρησκευτική πίστη, αλλά η προτίμηση γι' αυτήν οφείλεται συχνά στην αίσθηση πως μέσω της τελετουργίας, ο νεκρός μπαίνει στην ίδια κατηγορία με τους προγόνους του που κηδεύτηκαν με τον ίδιο τρόπο.¹³ Φαίνεται, ωστόσο, ότι εκτός από μια κηδεία, που τους συνενώνει με τους προγόνους τους, οι Έλληνες διεκδικούσαν συχνά και τη μετά θάνατο αποκατάσταση των σχέσεων με τους ζωντανούς του τόπου τους. Γι' αυτό, όπως θα φανεί στη συνέχεια, ζητούσαν να ταφούν στην πατρίδα τους.

Καθώς σε αρκετές από τις περιοχές όπου ζούσαν Έλληνες δεν υπήρχε ορθόδοξος ιερέας, η θρησκευτική κηδεία ήταν πρακτικά δύσκολη. Μπορούσε να τελεστεί μόνον αν οι ενδιαφερόμενοι καλούσαν κάποιον ιερέα από άλλη πόλη με δικά τους έξοδα. Η Τριανταφυλλιά, που είχε πάει το 1963 στην Τσεχοσλοβακία για να δει τη μητέρα της, που ήταν εκεί άρρωστη, και τελικά παντρεύτηκε και έμεινε εκεί, θυμάται:

Η μαμά μου, όμως, όταν πέθανε ήθελε παπά. Ευτυχώς ο Πασχάλης, ο άντρας μου, ήξερε ότι στην Οστράβα υπήρχε, πήρε τηλέφωνο εκεί έναν ξάδερφό του, τον ειδοποίησε και είχε πει θα 'ρθει. Αλλά εκείνες τις μέρες είχε χιονίσει πάρα πολύ και δεν μπορούσε να έρθει. Η κηδεία καθυστέρησε τέσσερις μέρες. Και να ερχόταν [τη μέρα που πέθανε], δηλαδή, δεν ξέρω αν θα μπορούσε να ανοιχτεί χώμα. Τόσο πάγος! Αλλά ούτε μοιρολόγια, ούτε κεριά αναμμένα δίπλα στο νεκρό, ούτε να χτυπάνε οι καμπάνες, ούτε σιρίδες, ήσυχα πράγματα. Μετά πήραμε τους καλεσμένους και πήγαμε σε ένα καφέ και κεράσαμε κάτι. Όχι όπως στην Ελλάδα, που έχει μεγάλα πιάτα, έτσι κάτι για το συχώριο. Και από μνημόσυνα, μη φανταστείς, κόλλυθα δεν ήξερα να φτιάχνω. Αλλά την ημέρα των νεκρών που υπάρχει, το Ψυχοσάββατο που λέμε, φτιάχνω μια πίτα και κερνάω τον κόσμο [...] Μπορεί να σου φανεί περίεργο, αλλά εγώ κηδεία στην Ελλάδα πρώτη φορά είδα πέρσι. Όσο ήμουν μικρή και ζούσα κάτω [στην Ελλάδα] δεν έτυχε να δω. Πέρσι, λοιπόν, η κουμπάρα μας ήταν στη Θεσσαλονίκη, την είδαμε το βράδυ και την επόμενη εμείς φύγαμε για Λάρισα. Κι εκείνη θα πήγαινε σε ένα μνημόσυνο στον Έβρο. Μας παίρνουν τηλέφωνο το βράδυ, πάει η κουμπάρα! Κάτι έγινε, το αυτοκίνητο που ήταν

12 Jonker (1997).

13 Reimers (1999: 157).

μέσα έπεσε σε χαράδρα. Το έδειξαν και στις ειδήσεις. Γυρίσαμε πίσω εμείς όπως φύγαμε. Πάμε στην κηδεία, το φέρετρο ανοιχτό, άνθρωποι να κλαίνε, να ουρλιάζουν πάνω απ' τον τάφο και μετά στην ταβέρνα να πάνε να τρώνε. Εμείς μπουκιά δεν μπορούσε να κατεβεί... μα δεν πήγαμε εκεί για να φάμε... και οι Έλληνες εδώ δεν ήταν άντε θουρ στο φαί... Ήρθαν για να τιμήσουν τη μνήμη της και εμάς [μιλάει για την κηδεία της μητέρας της]. Σε αυτό παραδέχομαι τους Τσέχους. Όταν πεθαίνει κανείς, πάνε ήσυχα ήσυχα, κάθονται όσο θέλουν, παίζει και απαλή μουσική. Αυτό που κάναμε στη μάνα μου. Αυτό θέλω και για μένα.

Η Ελπίδα και η Τριανταφυλλιά αντιμετωπίζουν το θέμα της κηδείας πολύ διαφορετικά. Η Ελπίδα αποστρέφεται αυτό που καθησυχάζει την Τριανταφυλλιά. Ίσως αυτό οφείλεται στις διαφορετικές σχέσεις των δύο γυναικών με την Ελλάδα και την Τσεχία. Η Ελπίδα είχε ακολουθήσει την αδερφή της, μαχήτρια του ΔΣΕ, και χωρίς καλά-καλά να το καταλάβει, βρέθηκε μίλια μακριά από την οικογένειά της. Αν και παντρεύτηκε και απέκτησε παιδιά στην Τσεχοσλοβακία, σημείο αναφοράς της έμεινε η Ελλάδα. Γι' αυτό, άλλωστε, η κηδεία της συναδέλφου τής φάνηκε παράξενη. Η Τριανταφυλλιά, από την άλλη, μεγάλωσε με μια θεία της, γιατί η μητέρα της πολεμούσε με τον ΔΣΕ και ο πατέρας της ήταν πολιτικός κρατούμενος. Η θεία της την κακομεταχειριζόταν, όπως μου εκμυστηρεύτηκε, και για αυτό το λόγο, όταν μπόρεσε να ταξιδέψει στην Τσεχοσλοβακία, θέλησε να μείνει εκεί. Όταν, μάλιστα, γνώρισε και τον κατοπινό της σύζυγο τα πράγματα έγιναν πιο εύκολα. Η Τριανταφυλλιά, καθ' όλη τη διάρκεια της γνωριμίας μας ήταν αρνητική προς καθετί που άκουγε για την Ελλάδα. Ίσως αυτό οφείλεται στις ταλαιπωρίες που υπέστη εδώ όσο ζούσε με τη θεία της. Αντίθετα, λόγω των θετικών εμπειριών της στην καινούργια της πατρίδα, είναι δεκτική προς τις εκεί τοπικές συνήθειες. Ωστόσο, όταν πέθανε η μητέρα της, η Τριανταφυλλιά σκέφτηκε το ενδεχόμενο να μεταφέρει τη στάχτη της στην Ελλάδα. Τελικά, όμως, προτίμησε μια θήκη στο οστεοφυλάκιο της Πράγας, το οποίο όπως λέει επισκέπτεται δύο φορές το χρόνο: «Δεν πρόλαβα να τη φροντίσω όταν ήρθα, ήταν ήδη αργά. Τουλάχιστον έτσι, νιώθω ότι είναι κοντά μου».

Η μετακομιδή

Στην Τσεχία τα τελευταία χρόνια έχουν επαναπατριστεί οι σοροί διάσημων Τσέχων που είτε αρνήθηκαν να υπηρετήσουν το σοσιαλιστικό καθεστώς, όπως ο δημοσιογράφος Ferdinand Peroutka, που μετανάστευσε στις ΗΠΑ, είτε ζούσαν ήδη στο εξωτερικό από την εποχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όπως ο ηθοποιός Jiří Voskovec και ο μουσικός Bohuslav Martinů, είτε αποφάσισαν

να εγκαταλείψουν την Τσεχοσλοβακία μετά την εισβολή των Σοβιετικών, όπως ο μαέστρος Karel Ančerl. Σύμφωνα με το Ρουμάνο ιστορικό Andrei Pippidi, αυτές οι μετακομιδές στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες ενέχουν το στοιχείο της αποκατάστασης.¹⁴ Πολιτικές και πνευματικές προσωπικότητες, που είχαν εξοριστεί και πέθαναν μακριά από την πατρίδα τους κατά τη διάρκεια του υπαρκτού σοσιαλισμού, μετά την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας μεταφέρονται στην χώρα καταγωγής τους για να ταφούν. Με τον τρόπο αυτό αναδύονται από τη λήθη, στην οποία είχαν καταπέσει τα χρόνια της εξορίας τους και αποκαθίστανται στη μνήμη των πολιτών της πατρίδας τους, καθώς είχαν εξοριστεί με την κατηγορία της προδοσίας. Την άποψη αυτή συμμερίζεται και η Verdery (1999), η οποία υποστηρίζει πως η μετακομιδή όσων είχαν εξοριστεί και ταλαιπωρηθεί εξαιτίας του σοσιαλιστικού καθεστώτος θεωρείται «ηθικός εξαγνισμός», που αποκαθιστά τη φήμη αυτών των ανθρώπων.¹⁵

Στην περίπτωση των Ελλήνων προσφύγων, δεν πρόκειται για διάσημες προσωπικότητες, αλλά για απλούς πολίτες, που, ωστόσο, θέλουν να αποκαταστήσουν τους δεσμούς τους με τον τόπο και τα άτομα που στερήθηκαν.¹⁶ Η μετακομιδή των οστών είναι, λοιπόν, για τους πρόσφυγες μια μορφή επαναπατρισμού. Από τη σκοπιά αυτή, ο αποχωρισμός του νεκρού από τον τόπο του είναι αναστρέψιμος. Πολλοί πρόσφυγες, κυρίως ηλικιωμένοι, ζητούσαν από τα παιδιά τους να τους υποσχεθούν πως, αν πέθαιναν προτού προλάβουν να επαναπατριστούν, θα μετέφεραν τα οστά τους στο χωριό τους. Θεωρούσαν, λοιπόν, ότι η επιστροφή των οστών τους ήταν μια μορφή επανένωσης με τους ευρύτερους συγγενείς και τον τόπο που είχαν αφήσει πίσω. Με άλλα λόγια, η ταφή των οστών στη γενέθλια γη δεν ολοκληρώνει μόνο τη διαδικασία περάσματος του νεκρού στον άλλο κόσμο, αλλά παράλληλα, δίνει τέλος στην οδύσσεια της προσφυγιάς. Όπως έλεγε και ο πατέρας της Γεωργίας, για τον οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω, «θέλω να γυρίσω στο χώμα από το οποίο πλάστηκα», εννοώντας, κατά τη Γεωργία, στο χωριό, όπου γεννήθηκε, την Όρμα Αλμωπίας.

Μάλιστα, αρκετές επιστολές και συνεντεύξεις στην προσφυγική εφημερίδα *Αγωνιστής*, με τις οποίες οι πρόσφυγες ζητούσαν τον μαζικό επαναπατρισμό τους, είχαν συχνά τίτλους όπως *Για να πεθάνω στην πατρίδα μου* ή *Θέλω να με θάψουν*

14 Pippidi (1995: 2).

15 Verdery (1999: 38).

16 Μάλιστα, σχετικά με το παραπάνω θέμα ο σκηνοθέτης Γιώργος Αγαθονικιάδης γύρισε την ταινία *Φθινοπωρινή Επιστροφή* (*Podzimní návrat*, 2000). Ένας εγγονός επιστρέφει στην Τσεχία για να φέρει τα οστά των παππούδων του στην Ελλάδα. Μέχρι να τακτοποιήσει τις γραφειοκρατικές εκκρεμότητές του για την μετακομιδή, οι θεατές παρακολουθούν πτυχές της ζωής των προσφύγων που ξεπηδούν από τις αναμνήσεις του πρωταγωνιστή.

στο χωριό μου. Όπως υποστήριζαν, το μόνο που ζητούσαν ήταν να συναντήσουν τους δικούς τους ανθρώπους και να πεθάνουν στον τόπο τους. Έτσι, η Πελαγία, που το 1960 ήταν 60 ετών, έγραφε πως όταν πέθανε ο πατέρας της στην Ελλάδα δεν ήταν εκεί για να τον αποχαιρετήσει και ευχόταν, όταν θα πέθαινε κι εκείνη, να θαβόταν στον οικογενειακό τάφο μαζί με τους γονείς της. Ακόμη και στις νεκρολογίες προσφύγων του Αγωνιστή υπογραμμίζονταν συχνά ότι ο νεκρός δεν πρόλαβε να πεθάνει στον τόπο που γεννήθηκε:

Πέθανε ο Πέτρος Χ. σε ηλικία 77 χρόνων. Παρόλο που αγωνίστηκε θαρραλέα για την ελευθερία της πατρίδας, η καρδιά του τον πρόδωσε και πέθανε προχθές μακριά από την οικογένεια του, χωρίς να προλάβει να ξαναδεί το χωριό του και τους δικούς του ανθρώπους.¹⁷

Η Γεωργία, που επαναπατρίστηκε το 1989, θυμάται πως ο πατέρας της, που είχε πρόβλημα με την καρδιά του, φοβόταν πως μια μέρα θα πέθαινε ξαφνικά, όπως και έγινε. Είχε μάλιστα δώσει στα παιδιά του μια λίστα με τις επιθυμίες του για την ταφή του:

Όταν είχε πάθει το δεύτερο έμφραγμα, μας είχε δώσει ένα χαρτί που απαριθμούσε τι έπρεπε να κάνουμε όταν πεθάνει. Το πρώτο πράγμα που είχε ζητήσει ήταν να γίνει θρησκευτική κηδεία και αυτό με είχε παραξενέψει, γιατί ο μπαμπάς μου ποτέ δεν είχε εκδηλώσει θρησκευτικά αισθήματα. Αλλά αφού αυτό ζητούσε, αυτό κάναμε και είχαμε φωνάξει έναν ορθόδοξο παπά από την Οπάβα [η οικογένεια της Γεωργίας έμενε στο Σούμπερκ, αρκετά κοντά στην Οπάβα]. Μετά ζητούσε να μεταφέρουμε τα οστά του στο χωριό του, στην Όρμα, αφού περάσουν πέντε χρόνια. Αυτό το ήθελε γιατί έλεγε πως εκεί, στο χωριό του, δηλαδή, όλο και θα βρεθεί κάποιος να του κάνει ένα τρισάγιο, ενώ εδώ θα ήταν πιο δύσκολα. Μου έκανε μεγάλη εντύπωση η μεταφυσική ανησυχία του πατέρα μου. Ίσως επειδή διαισθανόταν πως το τέλος ήταν κοντά, δεν ξέρω. Πάντως, έγιναν όλα όπως τα 'θελε. Πέθανε το 1984 σε ηλικία 60 ετών κι εγώ περίμενα να περάσουν τα πέντε χρόνια για να πάρουμε τα κόκαλα και να γυρίσουμε. Εγώ δεν πιστεύω στο Θεό, δεν είμαι βαπτισμένη, αλλά ακόμη και τώρα, πάω ανάβω ένα κερί στον τάφο του, αφού έτσι το 'θελε.

Η Εύα Καλπουρτζή, που μελέτησε τα δικαστικά έγγραφα της Νάξου του 17^{ου} αιώνα, περιγράφει τις ρήτρες και τις οδηγίες που αφήνονταν στους κληρονόμους, οι οποίοι

17 Agonistis 7. 8. 1959 (Αγωνιστής, 7 Αυγούστου 1959, τ. 657, σ. 3).

επιφορτίζονταν με τη φροντίδα για την τέλεση της κηδείας του νεκρού.¹⁸ Ανάλογες αναφορές υπάρχουν και σε μεταγενέστερες εθνογραφίες της ελληνικής υπαίθρου. Συνήθως ο κληρονόμος – τις περισσότερες φορές ο μικρότερος γιος – αναλάμβανε την κηδεία των γονέων, για τα έξοδα της οποίας χρησιμοποιούσε μέρος της κληρονομιάς. Κατ’ αυτόν τον τρόπο η μεταβίβαση της περιουσίας του νεκρού συνδεόταν με τη μνήμη του προσώπου. Το γεγονός ότι ο πατέρας της Γεωργίας δεν κατονόμασε το μέλος της οικογένειας που θα ήθελε να τον μεταφέρει στην Ελλάδα οφείλεται ίσως στο ότι ο ίδιος δεν είχε περιουσία, ώστε να ορίσει κάποιον ως κληρονόμο και εκτελεστή της τελευταίας του επιθυμίας. Ίσως πάλι, οφείλεται στο ότι πίστευε πως μετά το θάνατό του ολόκληρη η οικογένεια θα επαναπατριζόταν.

Από την οικογένεια της Γεωργίας μόνο αυτή και η μητέρα της επαναπατρίστηκαν, καθώς τα δύο αδέρφια της δημιούργησαν οικογένειες στην Τσεχία και έμειναν εκεί. Ωστόσο, στη νέα ταφή των οστών του στην Ελλάδα παραβρέθηκε στο νεκροταφείο όλη η οικογένεια (τα παιδιά του που ήρθαν από την Τσεχία και οι περισσότεροι από τους προσκεκλημένους συγγενείς που ζούσαν σε χωριά της Αριδαίας και στη Θεσσαλονίκη). Έτσι, μετά από πολλά χρόνια «ξαναβρέθηκαν» στο νεκροταφείο συγγενείς ζωντανοί και άλλοι πεθαμένοι από χρόνια. Για τη Γεωργία, ο λόγος που ο πατέρας της επιθυμούσε τη μετακομιδή των οστών του στο χωριό ήταν για να «ενωθεί» για τελευταία φορά όλη η οικογένεια και για να «αισθανθεί» πως βρίσκεται ανάμεσα στα αγαπημένα του πρόσωπα. Σύμφωνα με τον Durkheim (1965 [1912]), στις ταφικές τελετές η συμμετοχή των μελών της οικογένειας και των συντοπιτών επιβεβαιώνει και ενδυναμώνει το κοινό στοιχείο που δένει τα μέλη αυτής της ομάδας και τους δίνεται η ευκαιρία να συνειδητοποιήσουν την ιδιότητά τους ως μέλη της ίδιας ομάδας, της ίδιας οικογένειας.¹⁹

Η προσπάθεια του πατέρα της Γεωργίας να ελέγξει κάθε πτυχή που αφορούσε το θάνατο του, νομίζω, καταδεικνύει την αγωνία του να προετοιμαστεί κατάλληλα για τη μετάβαση όχι τόσο στον κόσμο των νεκρών, όσο στη γενέθλια γη. Με τη μεταφορά των οστών στο χωριό του, όπως όρισε, θα επισφραγιζόταν το γεγονός πως έζησε σε αυτόν τον τόπο και έτσι θα διατηρούνταν στη μνήμη των

18 Kalpurtzi (2001).

19 Αλλά και ο Alfred Radcliffe-Brown (1964: 240), όταν περιγράφει τις τελετουργίες των Ανδαμανών, εξηγεί πως ο θρήνος στις τελετουργίες είναι μια έκφραση του δεσμού των μελών αυτής της κοινωνίας και το συναίσθημα που ενώνει τα άτομα που θρηνούν δεν είναι η λύπη αλλά η συντροφικότητα. Αντίθετα, για τον Durkheim τα συναισθήματα που δημιουργούνται σε όσους συμμετέχουν στην τελετουργία της κηδείας είναι η λύπη και ο θυμός. Όπως εξηγεί ο Durkheim, ακόμη και όσοι δεν ανήκουν στον κύκλο όσων πενθούν, αισθάνονται την ανάγκη να εναρμονίσουν τη συμπεριφορά τους και να συμπαρασταθούν σε εκείνους που θρηνούν.

ανθρώπων του τόπου του. Μπορεί το σπίτι τους να μην υπάρχει πια, η περιουσία τους να έχει λεηλατηθεί, αλλά ο οικογενειακός τάφος με το όνομά του θα αποτελεί συνεχή ένδειξη της ζωής του σε αυτό το μέρος. Όπως πολύ ωραία έχει γράψει ο Παύλος Μάτεσις στη *Μητέρα του Σκύλου*: «Και τότε αμέσως κατάλαβα γιατί όλοι οι άνθρωποι έχουμε σέβας και φιλία προς το χώμα, και επιθυμία για γη: επειδή η γη είναι φτιαγμένη από τάφους».

Ωστόσο, οι επιθυμίες των νεκρών δεν γίνονταν πάντοτε σεβαστές, είτε γιατί δεν το ευνοούσαν οι συνθήκες, είτε γιατί δεν συμφωνούσαν με αυτές οι συγγενείς του νεκρού. Μία τέτοια ιστορία άκουσα τον Οκτώβρη του 2010, όταν ο Αντρέας, συνταξιούχος, 75 ετών, που ζει σε ένα προάστιο της Πράγας, με προσκάλεσε στην καθιερωμένη εβδομαδιαία συνάντησή του με δύο φίλους του, το Βασίλη και τον Άγγελο. Στο τραπέζι η συζήτηση περιστρεφόταν γύρω από το θέμα του θανάτου και της μετακομιδής των οστών. Αφορμή για αυτήν την «ευχάριστη» συζήτηση στάθηκε ο πρόσφατος θάνατος ενός κοινού τους φίλου. Αυτός, όπως έλεγαν οι συνδαιτυμόνες μου, είχε ορίσει ως τελευταία του επιθυμία να καεί και να σταλεί η στάχτη του στην Ελλάδα, ώστε να μπει στον οικογενειακό τάφο. Ωστόσο, η γυναίκα και τα παιδιά του τον έθαψαν στην Πράγα, γιατί, σύμφωνα πάντα με τους πληροφορητές μου, δεν άντεχαν τη σκέψη πως θα τον αποχωρίζονταν για πάντα στέλνοντας τη στάχτη του στην Ελλάδα. Από τη σκοπιά τους, ο επαναπατρισμός της στάχτης δε θα σήμαινε επιστροφή στην πατρίδα, αλλά ξεριζωμό από την «πραγματική» πατρίδα και αποχωρισμό του νεκρού από την οικογένειά του. Για τους συγγενείς του, δηλαδή, η μεταφορά της στάχτης σήμαινε ότι δεν θα υπήρχε κάποιος τάφος τον οποίο θα μπορούσαν να επισκέπτονται. Αυτό, όμως, δεν εξηγεί το γιατί επέλεξαν να τον θάψουν και όχι να τον κάψουν. Σε αυτό το ερώτημα μόνο ο Άγγελος σηκώνοντας τους ώμους του είπε: «Ποιος ξέρει, μπορεί να θέλει να 'ξαπλώσει' δίπλα του όταν πεθάνει κι αυτή».

Η «ανυπακοή» της χήρας είχε προκαλέσει έντονες αντιδράσεις στους φίλους του νεκρού, που κατά τη διάρκεια της συζήτησής μας σκαρφίζονταν τρόπους με τους οποίους θα μπορούσαν να πραγματοποιήσουν την επιθυμία του. Τα σενάρια τους ήταν αρκετά ευφάνταστα. Ο Ανδρέας πρότεινε να τον ξεθάψουν κρυφά και να τον κάψουν οι ίδιοι, ενώ ο Άγγελος διατύπωσε τη σκέψη να περιμένουν πέντε χρόνια, μέχρι την εκταφή του και τότε να κλέψουν τα οστά του, να τα μεταφέρουν στην Ελλάδα και να τα θάψουν μυστικά στην αυλή του πατρικού του σπιτιού. Οι τέσσερις φίλοι ήταν, όπως μου είπαν, μαζί από παιδιά. Ήταν σχεδόν οικογένεια, όπως χαρακτηριστικά είπε ο Άγγελος. Γι' αυτό το λόγο θεώρησαν πως η γυναίκα του φίλου τους θα έπρεπε να ζητήσει τη γνώμη τους πριν αποφασίσει να τον θάψει στην Τσεχία. Μόνον ο Βασίλης πήρε το μέρος της οικογένειας του φίλου τους λέγοντας πως αν εκείνος ήθελε πραγματικά να γυρίσει στην Ελλάδα, θα το είχε κάνει όσο ήταν ζωντανός. Η άποψη αυτή του Βασίλη, ενδεχομένως,

αντανακλά τη στάση του απέναντι στο δικό του «μεταθανάτιο μέλλον». Σε μια κατ' ιδίαν συζήτηση μου είχε πει:

Έχω αγοράσει έναν μεγάλο τάφο έξω από την Πράγα. Εκεί να με θάψουν θέλω. Εκεί τους έχω όλους εγώ. Αδέρφια, ξαδέρφια, εκεί. Όταν είχα πάει στο χωριό είχα ψάξει τον τάφο της μάνας μου, αλλά δεν τον βρήκα. Ε, μετά από τόσα χρόνια... άσε, εκεί δεν τους θγάζουν, αλλά τέλος πάντων δεν τη βρήκα. Για ποιο λόγο να με πάνε κάτω; Εδώ πέρασα όλη μου τη ζωή, εδώ είναι η οικογένειά μου.

Στη στάση του Βασίλη συνέβαλε ίσως το γεγονός ότι, αντίθετα από τους αδελφικούς του φίλους, εκείνος παντρεύτηκε Τσέχα. Αρχικά είχαν επιστρέψει στην Ελλάδα Βασίλης με τη γυναίκα του δοκιμαστικά για μερικούς μήνες, αλλά τελικά επέστρεψαν στην Πράγα.

Έπειτα η συζήτηση στράφηκε στο γενικότερο θέμα της αμηχανίας με την οποία αντιμετωπίζεται η μεταφορά της στάχτης νεκρών από τις ελληνικές αρχές, αλλά και τους ιερείς των χωριών. Πάνω από πιάτα γεμάτα φαγητό και με τους ήχους του πιάνου, στο οποίο κάποιος έπαιζε σονάτες του Franz Liszt, είχα την αίσθηση ότι συμμετείχα σε ταινία του Luis Buñuel ή του Jan Švankmajer. Στο πλαίσιο της κουβέντας, ο Αντρέας μας διηγήθηκε το παρακάτω περιστατικό:

Ήταν ένας που πήρε τη στάχτη του πατέρα του και την είχε σε ένα δοχείο. Στα σύνορα τον σταματάνε, του λένε “τι έχεις να δηλώσεις”, αυτός δε μιλάει. Ο αστυνόμος ανοίγει, ψάχνει, βλέπει το δοχείο, βάζει μέσα το χέρι του. Λέει “τι σκόνη είναι αυτή;” και του λέει ο άλλος “ο πατέρας μου”. Αρχισε να τινάζεται σαν τρελός ο αστυνομικός, τον άφησε κι έφυγε.

Στη συνέχεια, ο Άγγελος μας περιέγραψε τη δύσκολη θέση στην οποία βρέθηκε ένας παπάς σε χωριό της Ελλάδας, όταν του ζητήθηκε να τελέσει νεκρώσιμη ακολουθία για νεκρό, ο οποίος είχε ήδη αποτεφρωθεί.

Πάει, ένας φίλος μου στην Ελλάδα επίσκεψη, πάει στον παπά του χωριού, του λέει “έχω φέρι τη στάχτη της μάνας μου, θέλω να τη θάλω στο μνήμα του μπαμπά μου, να ‘ναι μαζί”. Το ακούει αυτό ο παπάς και λέει “εγώ τέτοια πράγματα δεν ξέρω, δεν κάνω, εσείς κομμουνιστές, άθεοι, καίτε το σώμα και τέτοια. Αυτά είναι μαγγανείες, δεν κάνω τέτοια πράγματα εγώ.” “Ε” λέει ο άνθρωπος, “τι θα την κάνω τη στάχτη, θα γυρίζω μαζί της;” Και το βράδυ πήγαν εκεί με κάποιον άλλον, συνεννοήθηκαν, άνοιξαν τον τάφο και έβαλαν το κουτί, έριξαν τη στάχτη, δεν ξέρω, αλλά το τακτοποιήσαν.

Γενικότερα, η εκταφή προκαλεί τρόμο. Στα παραπάνω περιστατικά φαίνεται η αποστροφή που προκαλεί η ιδέα πως υπολείμματα ενός ανθρώπου, που έχει πεθάνει, υπάρχουν στον επάνω κόσμο, τον κόσμο των ζωντανών. Αντιμετωπίζονται, δηλαδή ως κάτι μιαιρό, «ύλη εκτός τόπου» κατά την έκφραση της Douglas,²⁰ που δεν μπορούν να ταξινομηθούν με σαφήνεια σε μια κατηγορία: πρόκειται για νεκρούς, οι οποίοι, όμως, δε βρίσκονται σε τάφο. Επιπλέον η στάχτη είναι εκτός τόπου γιατί περνάει παράνομα ως «αποσκευή», και γιατί ο αποτεφρωμένος δεν θάβεται ορθόδοξα.

Έτσι, ο αστυνομικός σταματά τον έλεγχο για να διώξει μακριά τη στάχτη, ο ιερέας κατατάσσει τη μετακομιδή στην κατηγορία της μαγγανείας και αρνείται οποιαδήποτε τελετή και ο γιος βιάζεται να βγει από την οριακή κατάσταση του πένθους. Στο άκουσμα, πως υπάρχει η στάχτη ενός νεκρού, τόσο ο αστυνομικός όσο και ο ιερέας δείχνουν την αποστροφή τους. Οι αντιδράσεις αυτές είναι εύλογες δεδομένου ότι οι άνθρωποι αυτοί βρέθηκαν αντιμετώπι με καταστάσεις που ανατρέπουν ή υπερβαίνουν το αυτονόητο ταξινομικό σύστημα. Εκτός σκευοφυλακίου, η στάχτη δημιουργεί ταραχή.

Αξίζει να σχολιάσω εδώ τη μυστικότητα με την οποία περιβάλλεται η διαδικασία της μετακομιδής. Όσοι από τους πληροφορητές μου ανέφεραν κάποιο περιστατικό μετακομιδής στάχτης, μου είπαν ότι η μεταφορά έγινε κρυφά υποστηρίζοντας ότι αυτοί που την ανέλαβαν φοβήθηκαν τις αντιρρήσεις που ενδεχομένως θα συναντούσαν στα σύνορα. Ωστόσο, σύμφωνα με το άρθρο 5 του ΠΔ 210/1975, η μεταφορά οστών ή στάχτης από άλλη χώρα επιτρέπεται, αρκεί να τηρηθούν ορισμένοι κανόνες.²¹ Η ίδια η πράξη της μετακομιδής, λοιπόν, δεν είναι παράνομη. Παρόλα αυτά, οι μετακομιδές γίνονταν με μυστικότητα και συνήθως χωρίς την ευλογία ιερέα. Ο ιδιωτικός χαρακτήρας της διαδικασίας έρχεται σε αντίθεση με τα ελληνικά παραδοσιακά έθιμα της μετακομιδής σύμφωνα με τα

20 Douglas (2007: 85-94).

21 Άρθρον 5.1. Η εκ της αλλοδαπής εις την ημεδαπήν μετακομιδή νεκρών επιτρέπεται τη προσαγωγή πιστοποιητικού της οικείας αρχής του τόπου προελεύσεως εμφανίντος: α) Το ονοματεπώνυμον, όνομα πατρός και την ηλικίαν του θανόντος, τον τόπον, την ημερομηνίαν και την αιτίαν θανάτου. β) Ότι η ταρίχευσις εγένετο κατά τους επιστημονικούς κανόνας. γ) Ότι το πτώμα εναπετέθη εντός λάρνακος μεταλλικής ή σινοειδούς ο πυθμίν η έχει επικαλυφθή διά στρώματος 5 εκ. ύλης τινός απορροφητικής εμπεποτισμένης δι' αντισηπτικής και ταριχευτικής ουσίας. δ) Εις περίπτωσιν καθ' ην ο θάνατος οφείλεται εις νόσον μεταδοτικήν θα μνημονεύηται, ότι το σώμα περιεκαλύφθη διά συνδόνης εμβαπτισθείσης εις τι διάλυμμα αντισηπτικών. ε) Ότι η μεταλλική λάρναξ εκλείσθη ακολούθως και στηρίζεται εις τρόπον ώστε να μη δύναται να μετακινήθῃ εντός αεροστεγούς ξυλίνου φερέτρου. Άρθρον 5.2. Το πιστοποιητικόν προσάγεται εις την οικείαν Υγειονομικήν Αρχήν. ΠΔ 210/1975 - ΦΕΚ Α-63/8-4-1975 (Περί ταριχεύσεως, μεταφοράς και ταφής νεκρών και οστών ανθρώπων).

οποία, τα οστά, αφού πλυθούν, τοποθετούνται παρουσία στενών συγγενών και φίλων σε ένα οστεοφυλάκιο ή τάφο. Με άλλα λόγια, η οργάνωση και ο δημόσιος χαρακτήρας των ταφικών τελετών σε αυτήν την περίπτωση αίρονται.

Η μετακομιδή, που περιέγραψε ο Άγγελος, δημιούργησε μεγάλη αναστάτωση στη μικρή κοινότητα του χωριού του, το καλοκαίρι του 1980. Μάλιστα, μετά το θάνατο ενός εξάχρονου παιδιού, ύστερα από πτώση σε αφύλαχτο πηγάδι, κυκλοφόρησαν διάφορες ιστορίες, σύμφωνα με τις οποίες για το συμβάν ευθυνόταν το πνεύμα του νεκρού. Ο θάνατος του παιδιού, που ήταν μακρινός συγγενής του νεκρού, θεωρήθηκε εκδίκηση του νεκρού για την κρυφή ταφή του. Σύμφωνα με τον Άγγελο, στο καφενείο του χωριού κυκλοφορούσαν φήμες πως η μητέρα του αγοριού ήταν αντίθετη με τη μετακομιδή του συγγενή της και αυτός για να την εκδικηθεί αποφάσισε να «πάρει» το γιο της μαζί του στον «κάτω κόσμο». Ο τρόπος με τον οποίο έγινε η «επιστροφή» του πρόσφυγα στην πατρίδα του κάθε άλλο παρά βοήθησε στην επανασύνδεση του νεκρού με τον τόπο του. Έκτοτε το όνομά του έχει μόνον δυσάρεστες συνδηλώσεις.²² Με αφορμή το περιστατικό αυτό, ο Βαγγέλης υποστήριξε πως είναι καλύτερα οι νεκροί να μη μετακινούνται και όσοι δεν φροντίζουν για τον επαναπατρισμό των οστών τους, πράττουν σωστά. Ο ίδιος είναι Χριστιανός Ορθόδοξος, ενώ η γυναίκα του Μάρτυρας του Ιεχωβά. Φαίνεται, λοιπόν, πως δεν δίνουν μεγάλη σημασία στους κανόνες των θρησκευτών τους, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τα ταφικά έθιμα.

Επίλογος

Ο επαναπατρισμός, λοιπόν, των προσφύγων άρχισε να πραγματοποιείται μετά το 1974. Η στιγμή που περίμεναν οι πρόσφυγες πάνω από δύο δεκαετίες είχε φτάσει. Ορισμένοι, όμως, από αυτούς που είχαν πεθάνει πριν το 1974 ή όσοι τελικά είχαν επιλέξει να μείνουν στην Τσεχία για πάντα, όριζαν ως τελευταία τους επιθυμία να μεταφερθούν κάποια στιγμή τα οστά τους πίσω στην πατρίδα. Η προσπάθειά τους να ορίσουν πού θα «μείνουν» τα κόκαλά τους ή η στάχτη τους ίσως σχετίζεται με το γεγονός πως ο τόπος, η χώρα στην οποία έμειναν τόσα χρόνια δεν ήταν επιλογή τους. Όταν έφευγαν από την Ελλάδα, το καλοκαίρι του 1949, κανένας δεν ήξερε ποιος ήταν ο προορισμός ή το χρονικό διάστημα που θα έμεναν μακριά

22 Η ηρεμία της ψυχής που ήθελε να βρει ο νεκρός μου θύμισε το θεατρικό έργο *Η λέξη πρόοδος στο στόμα της μητέρας μου* ηχούσε πολύ φάλτσα του Ρουμάνου Matei Vișniec. Το έργο αυτό στηρίζεται στο αρχέτυπο της τραγωδίας για τους άταφους νεκρούς για να στηλιτεύσει τον εθνικιστικό παροξυσμό αλλά και τον καπιταλιστικό παραλογισμό. Σε αυτό το έργο, λοιπόν, ένας πατέρας, που έχασε το παιδί του στον πόλεμο, αποφασίζει να ψάξει για να βρει το σώμα του παιδιού του, έτσι ώστε να το θάψει και να βρουν γαλήνη και οι γονείς αλλά και η ψυχή του γιου τους.

από τους συγγενείς και τα σπίτια τους. Ο επαναπατρισμός, όμως, είτε των οστών είτε των ζωντανών ενείχε δυσκολίες. Οι πρόσφυγες αντιμετώπισαν επιφυλάξεις από τον ευρύτερο περίγυρό τους και ορισμένες φορές ακόμη και εχθρική συμπεριφορά. Αλλά και όσοι επέστρεψαν με τη μορφή οστών ή στάχτης ήρθαν αντιμέτωποι με την απέχθεια και το φόβο των αρχών, αλλά και των ανθρώπων στον τόπο τους. Θεωρούνταν ανεπιθύμητοι και «επικίνδυνοι» ακόμη και ως στάχτη.

Βιβλιογραφία

- Alexiou, M. 2002. *O teleturgikos thrinos stin elliniki paradosi*. Athina. [Ο τελετουργικός θρήνος στην ελληνική παράδοση. Αθήνα.]
- Blackl, J. S. 1992. Coming Home: The Relationship of Expatriate Expectations with Repatriation Adjustment and Job Performance. *Human Relations* 45/2, 177-192.
- Danforth, L. M. 1982. *The Death Rituals of Rural Greece*. Princeton.
- Douglas, M. 2007. *Katharotita ke kindynos. Mia analysi ton ennion tis miarotitas ke tu tabu. Metafrasi Egli Chatzuli*. Athina. [Καθαρότητα και κίνδυνος. Μια ανάλυση των εννοιών της μαρτότητας και του ταμπού. Μετάφραση Αίγλη Χατζούλη. Αθήνα.]
- Durkheim, É. 1965 [1912]. *The Elementary Forms of the Religious Life*. Translated by Joseph Ward Swain. New York.
- Fokasz, N. (ed.) 2013. *Metaxy dyo taftotiton. Kinotiki zoi ke stratigikes Ensomatosi ton Ellinon tis Ungarias 1949-2012*. Vudapesti. [Φωκάς, Ν. (επιμ.) 2013. Μεταξύ δύο ταυτοτήτων. Κοινωνική ζωή και στρατηγικές Ενσωμάτωσης των Ελλήνων της Ουγγαρίας 1949-2012. Βουδαπέστη.]
- Hradečný, P. 2007. *I elliniki diaspora stin Tsechoslovakia. Idrysi ke archika stadia anaptyxis (1948-1954)*. Metafrasi Kostas Tsivos. Thessaloniki. [Hradečný, P. 2007. Η ελληνική διασπορά στην Τσεχοσλοβακία. Ίδρυση και αρχικά στάδια ανάπτυξης (1948-1954). Μετάφραση Κώστας Τσίβος. Θεσσαλονίκη.]
- Jonker, G. 1997. Death, Gender and Memory: Remembering Loss and Burial as a Migrant. In D. Field - J. Hockey - N. Small (eds.), *Death, Gender and Ethnicity*. London, 187-201.
- Kalpurzi, E. 2001. *Syngenikes schesis ke stratigikes andallagon*. Athina. [Καλπουρτζή, Ε. 2001. Συγγενικές σχέσεις και στρατηγικές ανταλλαγών. Αθήνα.]
- Králová, K. - Tsivos, K. (eds.) 2012. *Vyschly nám slzy... Řečti uprchlíci v Československu*. Praha.
- Lambatos, G. 2001. *Ellines politiki prosfyges stin Taskendi 1949-1957*. Athina. [Λαμπάτος, Γ. 2001. Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη 1949-1957. Αθήνα.]
- Marantzidis, N. - Tsivos, K. 2011. *O ellinikos emfylios ke to diethnes kommunistiko systema. To KKE mesa apo ta tsechika archia 1946-1968*. Athina. [Μαραντζίδης, Ν. - Τσίβος, Κ. 2011. Ο ελληνικός εμφύλιος και το διεθνές κομμουνιστικό σύστημα. Το ΚΚΕ μέσα από τα τσεχικά αρχεία 1946-1968. Αθήνα.]
- Meraklis, M. 1984. *Elliniki laografia. Kinoniki syngrotisi. Ithi ke ethima. Laiki techni*. Athina. [Μερακλής, Μ. 1984. Ελληνική λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση. Ήθη και έθιμα. Λαϊκή τέχνη. Αθήνα.]
- Mitsopoulos, Th. 1979. *Miname Ellines. Ta scholia ton Ellinon politikon prosfygon stis sosialistikes chores*. Athina. [Μητσόπουλος, Θ. 1979. Μείναμε Έλληνες. Τα σχολεία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες. Αθήνα.]
- Passow, A. 1860. *Popularia carmina Graeciae recentioris*. Lipsiae.

- Pippidi, A. 1995. About Graves as Landmarks of National Identity. *Collegium Budapest: Discussion Papers* No. 13, 1-26. Πρόσβαση από: http://www.colbud.hu/main_old/PubArchive/DP/pippidi.pdf [Σεπτέμβριος 2015].
- Politis, N. 1969. *Ekloge apo ta tragudia tu elliniku lau*. Athina. [Πολίτης, Ν. 1969. *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*. Αθήνα.]
- Radcliffe-Brown, A. 1964. *The Andaman Islanders*. New York.
- Reimers, E. 1999. Death and Identity: Graves and Funerals as Cultural Communication. *Mortality: Promoting the Interdisciplinary Study of Death and Dying* 4/2, 147-166.
- Sarikudi, G. 2015. «Πιο πολles fores me ipan Tsecha stin Ellada para Ellinida stin Tsechia.» *Epistroti stin patriida*. In K. Králová - K. Tsivos (eds.), *Stegnosan ta dakrya mas. Ellines prosfyges stin Tsechoslovakia*. Athina, 313-338. [Σαρικούδη, Γ. 2015. «Πιο πολλές φορές με είπαν Τσέχα στην Ελλάδα παρά Ελληνίδα στην Τσεχία.» Επιστροφή στην πατρίδα. Στο Κ. Κράλοβά - Κ. Τσίβος (επιμ.), *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*. Αθήνα, 313-338.]
- Seremetaki, N. K. 1994. *I teleftea lexi stis Evropis ta akra: Diesthisi, thanatos, gynekes*. Athina. [Σερεμετάκη, Ν. Κ. 1994. *Η τελευταία λέξη στις Ευρώπης τα άκρα: Διαίσθηση, θάνατος, γυναίκες*. Αθήνα.]
- Sultania, K. 2002. *I apokatastasi ton Ellinon epanapatristhenton politikon prosfygon*. Larisa. [Σουλτανιά, Κ. 2002. *Η αποκατάσταση των Ελλήνων επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων*. Λάρισα.]
- Tseku, K. 2010. *Prosorinos diamenondes. Ellines politiki prosfyges sti Laiki Dimokratia tis Vulgarias (1948-1982)*. Thessaloniki. [Τσέκου, Κ. 2010. *Προσωρινώς διαμένοντες. Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας (1948-1982)*. Θεσσαλονίκη.]
- Verdery, K. 1999. *The Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change*. New York.
- Voglis, P. - Tsilaga, F. - Chandrinou, I. - Charalambidis, M. 2012. Isagogi. In P. Voglis - F. Tsilaga - I. Chandrinou - M. Charalambidis (eds.), *I epochi ton ri-xeon. I elliniki kinonia sti dekaetia tu 1940*. Thessaloniki, 7-24. [Βόγλης, Π. - Τσιλάγα, Φ. - Χανδρινός, Ι. - Χαραλαμπίδης, Μ. 2012. Εισαγωγή. Στο Π. Βόγλης - Φ. Τσιλάγα - Ι. Χανδρινός - Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*. Θεσσαλονίκη, 7-24.]